

Гринь О.В.

ТОПОГРАФІЧНІ ОПИСИ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО НАМІСНИЦТВА У 80-х РОКАХ XVIII ст.

Кінець XVIII ст. в Російській імперії відзначався підвищеним інтересом урядових установ та громадськості до географічного, соціально-економічного розвитку регіонів та дослідженням їх історії¹. Це зумовлювалися, з одного боку, запровадженням у життя “Установлення про губернії 1775 р.” і проведенням жорсткої централізаторської політики Катерини II. З іншого - зростанням свідомості української інтелігенції, її прагненням до самопізнання. Планомірне географічне, економічне та історичне вивчення імперії дало можливість написати цілий ряд описово-статистичних праць, до яких належать і топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва 1780х рр. Дослідження цієї групи історичних пам'яток є актуальним завданням сучасного джерелознавства, бо питання, пов'язані з історією їх виникнення та аналізом їх інформаційного потенціалу, і досі не знайшли належного висвітлення в історичній літературі. В працях деяких дослідників, зокрема, П.К.Федоренка², О.П.Оглоблина³, І.В.Бондаренко⁴, О.Б.Коваленка⁵, І.Є.Петреченко⁶ звертається увага на окремі описи Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. Н.Л.Рубінштейн⁷, Б. Д. Греков⁸, А.Л.Перковський⁹, Г.Р.Якушкин¹⁰ звернули увагу на комплексний аналіз статистично-топографічних джерел, укладених наприкінці XVIII ст.. Але й досі майже не було спроб дослідити описи Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. як

окремий комплекс історичних джерел, який виник на основі єдиної програми, та провести їх порівняльний аналіз.

Перший опис Новгород-Сіверського намісництва був створений протягом 1779-1781 рр. спеціальною комісією, яку очолив малоросійський губернатор А.Милорадович в процесі підготовки до проведення намісницької реформи¹¹. Але структура опису та об'єм відомостей не повністю задовольняли зростаючі інформаційні потреби царського уряду. Розробити уніфіковану програму опису намісництв було доручено одному з перших членів Російської академії наук і мистецтв П.Соймонову. У листі до виконуючого обов'язки генерал-губернатора Воронежського і Харківського В.Чорткова від 26 лютого 1784 р. він писав: “Ея Императорское Величество высочайше указать мне соизволила сочинить для собственнаго Ея употребления топографическое описание каждого наместничества порознь, всемилостивейше позволяя мне, если о которых достаточнаго сведения иметь не буду, изтребовать оное от господ генерал-губернаторов или правящих должность оных, а в небытность их от господ губернаторов, вследствие чего и сочинены мною некоторые вопросы, кои при сем препровождаю”¹². Подібні листи про створення топографічних описів намісництв П.Соймонов розіслав усім генерал-губернаторам¹³. До них додавалася, розроблена П.Соймоновим, спеціальна програма¹⁴, що була покладена в основу топографічних описів намісництв 1784-1785рр. Вона складалася з трьох частин: перша присвячена опису намісництва в цілому, у другій йдеться про опис міст, третя стосувалася опису повітів. Її аналіз дає підстави говорити про високий

рівень розробки запитань з урахуванням конкретних умов проведення обстеження та про практичну спрямованість анкети на отримання відомостей щодо економічного розвитку регіону. Впадає у вічі обмеженість історичної тематики (у першій частині програми, присвяченій загальній характеристиці намісництва, такі питання взагалі відсутні), що зумовлювалося потребами упорядників. Натомість особлива увага приділяється географічним та топографічним даним, що вказує на зв'язок з картографування та проведенням генерального межування¹⁵. Практичне значення мають питання про шляхи сполучення, систему транспортних комунікацій, вдало висвітлені головні аспекти розвитку сільського господарства, промисловості, торгівлі. Загалом, програма П.Соймонова зумовила появу особливої групи топографічних описів, що відрізнялися значною деталізацією, великим ступенем конкретності наведених відомостей та цінними статистичними матеріалами.

Листа П.Соймонова про укладення топографічних описів намісництв отримав і малоросійський генерал-губернатор П.Рум'янцев¹⁶, який надав відповідні вказівки губернаторам. Голова Новгород-Сіверського намісницького правління генерал-майор І.Бібіков 9 квітня 1784 р. рапортував П.Рум'янцеву: "Вашего сиятельства повеление от 3 апреля о сочинении мне топографического описания всему здешнему наместничеству на собственное Ея Императорскаго Величества употребление 7 числа получил и нечто из приложенного плана. Что можно будет, без дальнейших справок требуемое уведомлению как скоро успею Вашему Сиятельству поднесу. А и во всем пространстве требуемого приложу крайнее и посильное мое ста-

вание, чтоб выполнить достаточным описанием”¹. І. Бібікову було доручено “возложить собрание сих известий ... на некоторых из членов присутственных мест или на обывателей, учением или упражнением в таковых делах знание приобретающих с тем, чтобы они прилежнейшее старание в самоскорейшем того произведении в действие употребили, а всем городovým магистратам, земским исправникам и городничим, дабы они в подании надобных известий способствовали, а землемеры, кои все часть положения своего уезда знать должны, тоже со своей стороны способствовали”¹⁸. Згідно із цим розпорядженням провести необхідну роботу по створенню топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва було доручено досвідченим службовцям – губернському стряпчому І.Лишню, прокурору Верхньої Розправи І.Халанському та протоколісту Дворянської Опіки Т.Калинському”¹⁹. Про неабиякий життєвий та службовий досвід цих осіб свідчать їхні послужні списки, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м.Києві²⁰.

Під час роботи над текстом опису укладачі не задовольнилися традиційним збором відомостей на місцях, намагаючись розширити коло використаних джерел. Зокрема, з цією метою влітку 1784 р. Т. Калинський працював у бібліотеці Чернігівського та Новгород-Сіверського єпископа Феофіла²¹. Протягом 1784 р. тривала робота по упорядкуванню топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва, а 14 січня 1785 р. І. Бібіков доручив канцеляристу губернського магістрату О. Бикову переписати начисто укладений топографічний опис²². Наявні відомості про топог-

рафічний опис Новгород-Сіверського намісництва (план опису, зумовлений програмою П. Соймонова, архівні матеріали, що стосуються змісту та історії створення пам'ятки) дозволяють зробити припущення про його високу інформаційну цінність. Але, на жаль, поки що не вдалося виявити текст топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва 1784-1785 рр., тому актуальним залишається завдання його виявлення та археографічного опрацювання.

У процесі роботи по укладанню топографічного опису намісництва упорядники отримували цікаві матеріали, які, однак, виходили за межі остаточного варіанту опису. Так, Т.Калинський уклав "Описание топографическое о жительствующих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов, учиненно 1785 года марта 12 дня". Опис укладено згідно із запитаннями третьої частини програми П. Соймонова – "описание уездов". Він містить цінні відомості щодо топографії місцевості та занять колоністів. Великий інтерес викликає найбільший за обсягом розділ 12, у якому передбачалося отримання інформації "о образе их обычаев, жития, обрядов и поверьях, нравах и поведении", написаний у відповідності із 18-м запитанням програми П.Соймонова²³. Використання "Описания топографического о жительствующих в селе Вишенках под именем колонистов" разом з комплексом інших джерел дозволяє відтворити основні риси життя німецьких переселенців на території Північного Лівобережжя. Пам'ятка зберігається нині в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського²⁴. Ймовірно, перу Т. Калинського належить ще одна цікава історична пам'ятка –

разливаются, а в зимное как долго льдом покрыты бывают, что наблюдать равномерно и о озерах и иных реках, а гор величину и ширину показать точно, и каменные они или земляные и не значут ли чего они по древности, и ежели есть им имена, то почему они так называются”³¹. Роботу по створенню цього опису очолив губернський землемір О.Рахманов, який координував діяльність повітових землемірів, вимагав своєчасного надання відомостей. Зокрема, 12 травня 1785 р. він наполягав на “скорейшей присылки от землемеров озерам и рекам описаний”³². Але робота по описуванню водних ресурсів та гір намісництва затягнулася. 6 листопада 1785 р. О. Рахманов пояснював намісницькому правлінню, чому не надав остаточного тексту опису: “От Новгородскаго Северскаго, Погарскаго и Новоместскаго уездных землемеров таковых описаний в присылке еще нет, а Кролевецкому хотя велено явится у него Рахманова для поправки присланого от него описания, но и поныне еще нет”³³. Погарський землемір Н.Шпилевський не надсилав потрібного опису до жовтня 1786 р., “чрез какову неписылку в отправлении протчих уже присланных описей чинится остановка”³⁴. Нарешті, восени 1786 р. роботу по описанню рік, озер, струмків і гір було завершено, і 21 грудня 1786 р. опис відправили П.Рум’янцеву³⁵. Як того і вимагав ордер, “Описание озерам, рекам и впадающим в ония речкам, ручьям, равно и горам” містить стислу розповідь про те, звідки та чи інша річка бере свій початок, територією яких повітів вона протікає, яку має ширину та глибину під час повеней та протягом року. Певний інтерес має інформація щодо придатності річок до судноплавства та наявності на них пристаней. Відомості

щодо місця розташування та висоти гір намісництва супроводжуються поясненням походження їх назв. Пам'ятка може використовуватись при дослідженні соціально-економічних проблем, історичної географії, топографії, топоніміки тощо. Нині “Описание озерам, рекам и впадающим в оныя речкам, ручьям, равно и горам” знаходиться у Російському державному військово-історичному архіві.

Частково роботу по статистично-топографічному дослідженню Новгород-Сіверського намісництва здійснив А. Пригара – автор “Особого или топографического описания города губернского Новгорода-Северского, с признанием к оному от древности принадлежащих стран, по российским и по иностранным историям, також отдавна досель оставшимся очевидным знакам и доказательством; разделяя оное на три части, а именно: о натуральном местоположении, о примечаниях древних и новых, а на остаток и о выгодах при том городе находящихся, и верными показаниями и примечательными параграфами извлеченное”. А.Пригара, який був священником старовинної Покровської церкви, входив до складу Новгород-Сіверського патріотичного гуртка³⁶, де співпрацював з Т.Калинським та І.Халанським. 25 червня 1784р. “духовное протопопии Новгородской правление” отримало лист від П. Рум'янцева, який вимагав всіляко сприяти укладачам топографічного опису: “во многих пунктах могут быть потребны объяснения и от духовных правлений, то чтобы и со стороны тех тоже благоволено ... монастырским настоятелям и духовным правлениям предписуется по отношению до могущаго быть из светских правительств требования достав-

ки зависимых от сведения духовной команды в чем либо объяснении намеченных предметов чинить достодожное исполнение”³⁷. Ймовірно, А.Пригарі було відомо про написання топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва, бо у передмові до своєї праці він зазначив, що “великая к Отечеству ревность часто во мне желание производила описание оное пояснить особою повестью”, а згодом він отримав відповідне доручення від керівництва: “Когда ж оное властей побуждение к сему под названием топографического описания последовало, то желание мое с послушанием соединил”. Протягом 1786-1787 рр. А. Пригара написав “Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского”³⁸. Пам’ятка складена за тими ж пунктами, що й інші статистично-топографічні описи намісництв³⁹. Але на відміну від попередників, А.Пригара обмежився лише описом міста Новгорода-Сіверського, до того ж надміру захопився викладом історії міста, яка подана з фантастичними навіть для тогочасної історіографії перебільшеннями з метою вивищення Новгорода-Сіверського серед інших міст Лівобережної України. Натомість перша та третя частини, присвячені географічному положенню і соціально-економічному розвитку міста, зберігають неабияке значення для сучасного дослідника. Загалом, праця А.Пригари викликала значний інтерес сучасників як перша спроба монографічного нарису, присвяченого Новгороду-Сіверському⁴⁰. Рукопис “Особого или топографического описания города губернского Новгорода Северского” також зберігається в Російському державному військово-історичному архіві⁴¹.

На цьому, однак, описово-статистична робота

кола джерел; 3) на відміну від попередніх статистично-топографічних описів, зокрема, опису Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781), топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва 1780-х рр. містять відомості щодо побуту місцевої людності, а подекуди і досить великі за обсягом історичні нариси.

Тому описи Новгород-Сіверського намісництва 1780-х завдяки комплексному використанню багатого фактичного є важливим історичним джерелом для дослідження історії Північного Лівобережжя.

¹ *Бутич І.Л.* Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 163; Греков Б.Д. Опыт обследования хозяйственных анкет XVIII в. // Избранные труды. – М., 1960. – Т. 3. – С. 225; Якушкин Г.Р. Обзор публикаций топографических описаний наместничеств и губерний России последней четверти XVIII в. и современные принципы подготовки их к изданию // Издание исторических документов в СССР (Вопросы истории, теории и методики). – М., 1989. – С.113.

² *Федоренко П.* Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. 1. – С. 7 – 14; Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва. – К., 1931. – С. III – XXI.

³ *Оглоблин О.* Люди старої України. – Острог – Нью-Йорк, 2000. – С. 190-194.

⁴ *Бондаренко І. В.* Топографічні описи намісництв і губерній кінця XVIII ст. - як джерело для вивчення адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування Лівобережної і Слобідської України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XVII. – С. 135-141; Бондаренко І. В. Топографічний опис м. Новгород-Сіверська А. Пригари як джерело з історії України

// Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. – Луганськ, 2001. – С. 29-31.

⁵ Коваленко О. Б. Неопублікована праця Андрія Пригари “Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского” // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4 – С. 160-165; “Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года” / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 149;

⁶ Петrenchенко І. Є. Короткі описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. – Чернігів, 1996. – С. 42-45.

⁷ Рубинштейн А. Н. Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в. – памятники географического и экономического изучения России // Вопросы географии. – М., 1953. – Сб.31. – С. 39-89.

⁸ Греков Б. Д. Опыт обследования хозяйственных анкет XVIII в. // Избранные труды. – М., 1960. – Т. 3. – С. 225-280.

⁹ Перковський А. Л. Топографічні описи як джерело з історичної демографії Лівобережної України другої половини XVIII ст. // Демографічні дослідження. – К., 1975.- Вип. 3. – С.121-132.

¹⁰ Якушкин Г. Р. Обзор публикаций топографических описаний наместничеств и губерний России последней четверти XVIII в. и современные принципы подготовки их к изданию // Издание исторических документов в СССР (Вопросы истории, теории и методики). – М., 1989. – С. 113-129.

¹¹ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К., 1931. – 593 с.

¹² Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1959, оп. 1, спр.52. – Арк.2.

¹³ Рубинштейн А. Н. Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в. – памятники географического и экономического изучения России // Вопросы географии. – М., 1953. – Сб.31. – С.59.

¹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 1959, оп. 1, спр.52. – Арк.2 зв. – 10.

¹⁵ Дитмар А. Б. Первые русские географические словари как источники исторической географии России XVIII века // Проблемы исторической географии России. – 1983. – Вип. IV. – С. 141.

¹⁶ Катаев И. Обзор рукописных памятников по истории

Слободской Украины, хранящихся в Военно-Ученом архиве в С.-Петербурге // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Харьков, 1902. – С. 83.

17 ЦДАУК. – Ф. 736, оп. 1, спр. 168. – Арк. 7.

18 Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 712, оп. 1, спр. 245. – Арк. 35.

19 ЦДАУК. – Ф. 207, оп. 3, спр. 925. – Арк. 1.

20 Там само. – Ф. 206, оп. 1, спр. 1325. – Арк. 28 зв.; спр. 1007. – Арк. 62 зв.; ф. 736, оп. 1, спр. 362. – Арк. 22; спр. 949. – Арк. 6 зв. – 7, 24 зв. – 25.

21 ДАЧО. – Ф. 679, оп. 1, спр. 1612. – Арк. 2 – 3 зв.

22 ЦДАУК. – Ф. 206, оп. 1, спр. 1121. – Арк. 8.

23 Там само. – Ф. 1959, оп. 1, спр. 52. – Арк. 10; Рубинштейн Н. Л. Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в. – памятники географического и экономического изучения России // Вопросы географии. – М., 1953. – Сб. 31. – С. 62.

24 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. II. – Спр. 20857. – 6 арк.

25 Коваленко О., Петrenchенко І. Невідома праця кінця ХУІ-ІІ ст. з історії Стародуба // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 162.

26 Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. ВУА. – Спр. 19164. – Арк. 1– 6 зв.

27 Краткая история о городе Стародубе, сочиненная в 1785м годе // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 164–166.

28 РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 23806.

29 ЦДАУК. – Ф. 1959, оп. 1, спр. 52. – Арк. 10 зв.; ф. 736, оп. 1, спр. 170. – Арк. 276.

30 Там само. – Ф. 736, оп. 1, спр. 170. – Арк. 276.

31 Там само. – Ф. 204, оп. 2, спр. 296. – Арк. 97 – 98.

32 Там само. – Ф. 206, оп. 1, спр. 1125. – Арк. 17 зв.; оп. 3, спр. 1867. – Арк. 281.

33 Там само. – Оп. 3, спр. 1874. – Арк. 13 зв.

34 Там само. – Спр. 7669. – Арк. 15; спр. 7671. – Арк. 69; спр. 7674. – Арк. 63.

35 Там само. – Спр. 7676. – Арк. 64.

36 Оглоблин О. Люди старої України. – Острог – Нью-Йорк, 2000. – С. 192.

37 ДАЧО. – Ф. 712, оп. 1, спр. 245. – Арк. 35.

38 Коваленко О. Б. Неопублікована праця Андрія Пригари “Особое или топографическое описание города губернского

Новгорода-Северского” // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 161.

³⁹ Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970. – С. 141.

⁴⁰ Бондаренко І. В. Топографічний опис м. Новгород-Сіверська А. Пригари як джерело з історії України // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. – Луганськ, 2001. – С. 29-31.

⁴¹ РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 19162.

⁴² “Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года” / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. – 1995. - № 5. – С. 149-156.

⁴³ Там само. – С. 151.

⁴⁴ Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 45-47. – Часть неофициальная.

⁴⁵ “Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года” / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. – 1995. - № 5. – С. 150 - 156.